

Fakulteten för samhälls- och livsvetenskaper

Linda Claesson

Förskolebarns tankar om döden

Pre-school pupils' thoughts concerning death

Examensarbete 10 poäng
Läroprogrammet

Datum: 2007-06-08

Handledare: Kjell Härenstam

Karlstads universitet 651 88 Karlstad
Tfn 054-700 10 00 Fax 054-700 14 60
Information@kau.se www.kau.se

Abstract

The purpose of this thesis is to gain an insight into pre-school pupils' thoughts concerning death.

The question at issue is: "What thoughts do pre-school pupils have concerning death"?

Qualitative interviews have been done with ten pre-school pupils of four to six years of age which are the foundation of this work. Drawings by the children that clarify their thoughts are also included in the thesis. The pupils all go to the same pre-school in Värmland.

Everything that is said in the interviews is only applicable to the pre-school pupils that have been interviewed and can not be generalized to apply to other pre-school children.

This thesis proves that pre-school pupils have an open mind regarding death. The children have had a wide range of thoughts on the subject. Their drawings also showed a wide range of interpretations regarding death.

Keywords: Pre-school pupils, death

Sammandrag

Syftet med det här arbetet är att få en insyn i vad förskolebarn har för tankar om de frågor som berör döden.

Frågeställningen som besvaras är: "Vad har förskolebarn för tankar om döden?"

Kvalitativa intervjuer har skett med tio förskolebarn i åldrarna fyra till sex år vilka ligger till grund för undersökningen i arbetet. Även teckningar av barnen som förtydligar deras tankar ingår i undersökningen. Förskolebarnen tillhör samma förskola i Värmland.

Det som sägs i intervjuerna kan inte generaliseras att gälla alla förskolebarn, utan gäller enbart för de förskolebarn som intervjuerna är utförda med.

Undersökningsresultatet påvisar att förskolebarn har en öppen syn på döden. Barnen har haft tankar om det mesta som berör ämnet. Deras teckningar visade också en bred variation av tolkningar av döden.

Nyckelord: Förskolebarn, döden

Innehållsförteckning

1 INLEDNING	1
1.1 SYFTE.....	2
1.2 FRÅGESTÄLLNING	2
1.3 AVGRÄNSNINGAR.....	2
1.4 METOD.....	2
1.4.1 Val av undersökningsspersoner	2
1.4.2 Datainsamlingsmetod.....	3
1.4.3 Procedur.....	3
1.4.4 Databearbetningsmetod.....	5
1.4.5 Tillförlitlighet och metodkritik.....	5
1.5 ETIK	6
2 UNDERSÖKNINGSKAPITEL	7
2.1 LITTERATURGENOMGÅNG	7
2.1.1 Tidigare forskning inom området.....	7
2.1.2 Förskolebarns förmåga att förstå döden.....	7
2.1.3 Förskolebarns uppfattning om dödlighet.....	8
2.1.4 På vilket/vilka sätt kan man dö enligt förskolebarn.....	8
2.1.5 Hur livet efter döden ser ut enligt förskolebarn.....	8
2.1.6 Förskolebarns erfarenhet av dödsfall.....	9
2.1.7 Vilka känslor dödsfall kan frambringa hos förskolebarn	9
2.1.8 Tidigare studie av förskolebarns teckningar när de tänker på döden	10
2.2 INTERVJUER	10
2.2.1 Förskolebarnen.....	10
2.2.2 Vad förskolebarnen ritar och tänker på när de hör ordet döden.....	11
2.2.3 Förskolebarnens uppfattning om att alla är dödliga.....	13
2.2.4 På vilket/vilka sätt kan man dö enligt förskolebarnen.....	14
2.2.5 Vad händer när man dör enligt förskolebarnen	15
2.2.6 Hur livet efter döden ser ut enligt förskolebarnen.....	16
2.2.7 Kontakt med de döda genom samtal eller att kunna se dem.....	18
2.2.8 Erfarenhet av dödsfall	19
2.2.9 Vilka känslor dödsfallet frambringade hos förskolebarnet.....	19
3. SAMMANFATTNING OCH DISKUSSION	21
3.1 SAMMANFATTNING AV LITTERATURGENOMGÅNG.....	21
3.2 SAMMANFATTNING AV INTERVJUER	22
3.3 DISKUSSION	23
KÄLLFÖRTECKNING	27
BILAGA 1	28
BILAGA 2	30

1 Inledning

Det finns två sanningar i livet och det är att vi föds och att vi dör och båda är svåra ämnen att tala om. Själva födelsen är inte så tabubelagd i dagens samhälle som tidigare då det sades att det var storken som kom med bebisar. Oavsett ålder och kön så är det svårt att tala om döden. Själva ordet döden känns hårt och kallt, men om vi inte förknippade ordet med den förlust, smärta och sorg som döden innebär, är det då ett svårt samtalsämne? Döden är en naturlig del av livet, vi måste lära oss att tala med varandra om ett tungt ämne för att tabun kring döden ska försvinna.

Dyregrov skriver i boken "Barn och trauma" på sidan 139 att "Döden är ett känsligt ämne i undervisningen inom förskolan och grundskolan." Det är ett känsligt ämne, läser man i läroplanen för förskolan, Lpfö 98 under 2.1 "Normer och värden" så står det att ett av förskolans strävansmål är att varje barn skall utveckla "sin förmåga att upptäcka, reflektera över och ta ställning till olika etiska dilemman och livsfrågor i vardagen". (Lärarnas riksförbund. *Läraryboken* 2003:38) Under de riktlinjer som gäller för arbetslaget står det att arbetslaget skall "lyfta fram och problematisera etiska dilemman och livsfrågor". (2003:39) Genom att som lärare våga samtala med eleverna om känsliga ämnen kanske de blir mindre känsliga? När ett samtal bland förskolebarn sker om livsfrågor så är det inte bara en övning i att prata om svåra ämnen utan det hjälper barnet att utvecklas när det får reflektera ensamt eller gemensamt med andra och få sätta ord på sina tankar och känslor.

Med detta arbete vill jag att blivande lärare och redan verksamma lärare ska förstå att det inte är så känsligt att prata med förskolebarn om döden. Genom att använda sig av samtal med barnen, eller låta dem uttrycka sig med estetiska hjälpmedel, såsom att rita, sjunga, leka eller dansa, kan man som lärare på ett enkelt och trevligt sätt bemöta barns tankar om döden.

1.1 Syfte

Syftet med det här arbetet är att ta reda på vad förskolebarn har för tankar om de frågor som berör döden.

1.2 Frågeställning

Vad har förskolebarn för tankar om döden?

1.3 Avgränsningar

Avgränsningar av intervjupersoner bland förskolebarnen har skett genom ett urval.

Den litteratur som har använts i arbetet har genomgått ett urval. Genom att litteraturen har studerats och relevanta delar har valts ut för att ingå i arbetet.

1.4 Metod

I följande underkapitel redogörs för hur valet av att välja undersökningsspersoner och insamlingen av data har skett. En beskrivning av proceduren runt intervjuerna ges och hur bearbetningen av materialet har skett, resultatets tillförlitlighet samt metodkritik.

1.4.1 Val av undersökningsspersoner

Syftet var att intervjua åtta till tolv barn i åldrarna fyra till sex år, som befann sig på en och samma förskola. På grund av att barnen skulle ha en liknande pedagogisk miljö, var det önskvärt att de gick på samma avdelning. Jag ville dessutom inte lämna barnen efter intervjuerna med frågor och tankar kring ämnet, utan ha möjligheten att stanna några dagar efter intervjuerna och läsa barnlitteratur som berör ämnet och finnas till hands för att tala med barnen.

De barn som valdes ut till intervjun av det tjugotal barn som fanns på förskolans avdelning hade några kriterier att uppfylla:

- Vårdnadstagarens/vårdnadstagarnas godkännande av deltagande
- Vara fyra år fyllda och inte vara äldre än sex år
- Vilja ställa upp på intervjun

1.4.2 Datainsamlingsmetod

Det är kvalitativa intervjuer som är grunden i datainsamlingsmetoden. Intervjuerna följde samma intervjuguide¹, men upplägget var ett samtal mellan barnet och mig.

Intervjuerna spelades in men bara om barnen ville. Det finns både för- och nackdelar med att spela in intervjuerna. Till fördelarna hör möjligheten att lyssna på intervjuerna flera gånger och att det är möjligt att koncentrera sig på svaren under intervjun. En av nackdelarna är att en del personer känner sig otrygga i den intervjuades situation när en bandspelare kommer fram.

Ett komplement till inspelningen av intervjuerna var stödord som antecknades ned under tiden.

Barnen fick även rita teckningar för att förtydliga vad de tänkte på angående döden. Att använda sig av att rita är ett bra pedagogiskt hjälpmedel för att förstå barnens tankar. Hartman skriver på sidan 145 i boken "Barns tankar om livet" att använda sig av estetiska uttrycksmedel och då bland annat att teckna, innebär att barnet får fram sin inre dialog, annars blir en intervju enbart en yttre dialog mellan barnet och den vuxne. Även Dyregrov omnämner i boken "Barn och trauma", genom att leka och rita kan barn på ett enklare sätt uttrycka sina tankar och känslor.

1.4.3 Procedur

När ämnesvalet till examensarbetet hade skett kontaktades förskolor som jag redan var bekant med och kände till verksamheten samt förskolebarnen. De blev tillfrågade om de var intresserade av att barnen i barngruppen skulle bli intervjuade för ett examensarbete inom lärarutbildningen. Några förskolor svarade ja, men när de informerades om att intervjuerna gällde barns tankar om döden, så tackade de flesta nej, utom två som såg fram emot ett besök. Besök skedde på förskolorna, där en av de två förskolorna valdes ut på grund av att barnens ålder stämde in på urvalskriteriet, samt att barnens erfarenhet av intervjuer och observationer gjorde dem lämpliga.

Vårdnadstagarna fick träffa mig och informerades om arbetes innehåll och syfte samt om den anonymitet som gäller och att allt var frivilligt. Det enda som krävdes var deras skriftliga godkännande samt barnets samtycke till en intervju. Vårdnadstagarna fick även information

¹ Se bilaga 1

om att de kunde få tillgång till sitt barns intervju eller få hela arbetet utskrivet. De fick även tillgång till min e-post adress samt mina telefonnummer om de skulle ha några frågor eller funderingar angående intervjuerna.

Av de tolv planerade intervjuerna blev det bara tio utförda på grund av att två av barnen var sjuka under den vecka intervjuerna utfördes.

Innan jag gjorde en intervjuguide och planerade in teckningarna läste jag litteratur för att få idéer och inspiration till frågor och metoder. Maare Tamm och Anna Granquists FoU-rapport nr26 "Barns dödsuppfattningar i teckningar och berättelser" utgiven av Vårdhögskolan i Boden, är till stor del grunden till min intervjuguide.

Jag valde att göra intervjuerna en och en med barnen, men två barn ville inte vara själva och fick då ha med en kompis som redan gjort intervjun och denne fick vara tyst. Intervjuerna skedde i ett mindre rum för att kunna utföra intervjuerna i lugn och ro. Barnen tillfrågades om jag fick spela in intervjuerna på min Mp3- spelare och alla barn utom ett svarade ja. När intervjun var färdig fick varje barn lyssna på sin egen intervju i Mp3- spelaren. Intervjun med det barnet som inte godkände att jag spelade in tecknades ned under intervjun, med svar vid respektive fråga.

Intervjun började med uppvärmningsfrågor såsom varför barnet gick på förskolan, när är man bebis/barn/vuxen/gammal och vilka som tillhör barnets familj. Efter det var det dags för frågorna som berör ämnet döden och innan den delen av intervjun började så informerades barnet om vad frågorna skulle handla om och om barnet inte ville prata om det så var det okej, men det ville alla barn. Den relevanta delen av intervjun började med att barnet fick rita en teckning som skulle innehålla vad barnet tänkte på när det hörde ordet döden och alla gjorde det utom ett barn. Jag frågade om jag fick ta med teckningen hem och fotografera den för mitt arbete och det gick bra i samtliga fall.

Varje intervju varade mellan tio och fyrtio minuter, de flesta intervjuerna höll på i cirka tjugo minuter.

Efter intervjuerna användes barnlitteratur² till högläsning. I boken "Barnet och döden" av Tamm på sidan 84 förklaras det att skönlitteratur är ett terapeutiskt medel att använda sig av när man arbetar med barn och tunga frågor. Det var tre böcker som användes. De lästes inte vid samma tillfälle, utan delades upp på två gånger. Vid första tillfället var alla tio barnen med, vid det andra tillfället delades gruppen där jag samt en förskolelärare på avdelningen läste för varsin grupp. Böckerna som användes var: "Adjö Herr Muffin" av Ulf Nilsson, "Dockbegravningen" av Eva Wikander & Lisa Örtengren och "Grodan och fågelsången" av Max Velthuijs. Efter högläsningen pratade barnen och jag om vad böckerna handlat om.

1.4.4 Databearbetningsmetod

När intervjuerna var utförda skrevs det relevanta ner i ett textdokument. Den första delen av intervjun innehöll uppvärmningsfrågor och var inte relevant för arbetet. Efter detta skedde en sortering av svaren och vad som var gemensamt för de svarande, vad skiljde dem åt och fanns det något utmärkande.

De teckningar som barnen hade ritat fotograferades med digitalkamera, minskades i photoshop och det som varje barn berättat om sin teckning skrevs ned intill respektive bild.

1.4.5 Tillförlitlighet och metodkritik

Resultatet av denna undersökning är enbart tillförlitlig när det gäller den grupp av förskolebarn som intervjuats. Det som sägs i intervjuerna bör inte generaliseras att gälla för alla förskolebarn på grund av att det är en liten undersökning som har gjorts. Visserligen kan resultatet ge en vink om hur förskolebarn tänker när det gäller döden.

Det är inte heller bestående i tid, eftersom det är utifrån de intervjuade förskolebarnens svar resultatet baseras. Förskolebarnen i dagens samhälle återspeglar det samhälle som råder i dag.

Barnens svar har inte lotsats fram eller på något vis styrts av intervjuaren, utan det är barnens egna svar.

² Se bilaga 2

Att använda sig av den metod jag har valt innebär några risker, en stor risk är att när man inte får svar på en fråga så kan man som intervjuare börja lotsa fram barnet mot ett svar. Det gäller att acceptera att barnet inte vill svara och ta upp frågan senare under intervjun eller omformulera den. När barnintervjuer ska utföras är det en fördel att ha kännedom om barnen så att man som intervjuare vet hur frågor ska formuleras, förstå när barnet börjar att "hitta på" svar för sitt eget nöjes skull och att känna till barnets sätt att uttrycka sig på.

1.5 Etik

Vårdnadstagare till berörda förskolebarn som har deltagit i intervjun informerades först muntligt och sedan skriftligt om vad intervjuerna innebar. Innebörden av deltagandet var att intervjuerna skulle komma att användas i examensarbetet inom lärarutbildningen vid Karlstads universitet. Jag förklarade även att syftet med intervjuerna var att få en inblick i förskolebarns tankar om döden.

På grund av att förskolebarnen inte är myndiga och kan godkänna sitt eget deltagande så måste barnets vårdnadstagare göra detta. Efter att vårdnadstagarna mottagit information om examensarbetets syfte, så fick de betänketid om de ville tillåta sitt barn att delta i intervjun. Vårdnadstagarna har därefter undertecknat ett intyg där de godkänner barnets deltagande i intervjun samt examensarbetet. Barnet tillfrågades om det ville vara med i intervjun, även om föräldrar hade samtyckt var det upp till barnet självt att ställa upp frivilligt.

Istället för att namnge förskolebarnen i examensarbetet, har de själva fått välja fingerade namn där en del namn har ändrats eftersom några av barnen valde namn som andra deltagare av undersökningen hade. Vårdnadstagarna har även informerats om att undersökningen är anonym och att fingerade namn används.

Namnet på förskolan där intervjuerna skedde anges inte i arbetet på grund av att det inte ska gå att spåra källorna.

2 Undersökningskapitel

2.1 Litteraturgenomgång

I detta kapitel kommer utvald litteratur att visa vad tidigare forskning inom området: barn och döden, har kommit fram till.

2.1.1 Tidigare forskning inom området

Det finns få svenska studier som handlar om barns tankar om döden. De första svenska studierna gjordes av Wenestam, Tamm och Wass under 1980-talet. De första studierna inom området påvisade att barns ålder och kulturmiljö var grunden till barnens attityd till döden. Det fanns tidigare forskning men inte från Sverige som gjordes under 1930 och 1940 talet. Det var Schindler & Wechsler 1934 och Nagy 1948, vilka skrev om barns attityd gentemot döden. (Tamm & Granquist 1994:2) Den litteratur som används i detta arbete är skriven av Dyregrov Atle, Foster Sis, Hartman Sven G, Larsson Gun-Britt & Johansson Birgitta, Tamm Maare & Granquist Anna och Tamm Mare enskilt.

2.1.2 Förskolebarns förmåga att förstå döden

Barn i åldrarna tre till fem år har liten kunskap om döden och finner döden, död och döende ointressant. (Tamm & Granquist 1993:1) Döden är inte obekant för fyraåringar, utan oftast har de skapat en individuell bild av döden, men med ett gemensamt mönster för andra barn i samma ålder. (Larsson & Johansson 1976:47) Barn i förskoleålder har svårt att förstå innebörden av döden, de förstår inte att alla kroppens funktioner upphör när döden inträffar. De har även svårt att förstå att döden är slutgiltig och att den döde inte kommer tillbaka. (Dyregrov 2006:10) I åldrarna mellan två till sju år tror barnen att döden är något man kan återupptå ifrån. (Tamm & Granquist 1994:2) En fyraåring anser att man är död när man inte kan röra sig och inte längre kan se. (Tamm 1986:5) Att vara vid liv är för barnet rörelse och att vara död är inte rörelse. (Foster 1990:61)

Frågor om livet börjar vid fyra till sex års ålder. (Foster 1990:56) En utveckling för att förstå döden har påbörjats och det är en intellektuell förberedelse som sker hos barn. Mellan fyra och sju år når barnets idéer sin kulmen och de vill ha svar på sina frågor angående döden. Barnet upptäcker hur livet går från födelse till döden och vill inte acceptera denna tanke på att det finns en början och ett definitivt slut. Det är i denna ålder barnets första religiösa och filosofiska tankar tar form. Den första existentiella krisperioden brukar infalla vid sexårsåldern. (Tamm 1986:4ff)

Barns tankar om döden kan delas upp i tre huvudmeningar: tanken på rädslan inför döden, som en protest mot tanken på att man kan dö samt döden som ett faktum, till exempel min mormor är död eller min hund är död. (Larsson & Johansson 1976:10) Fyraåringen har ingen fruktan inför döden. Barn som funderar kring döden har insett att döden är ett mysterium och något man är rädd för. Barnen har sett och hört vuxna gråta av sorg och talat om döden. (Tamm 1986:5)

2.1.3 Förskolebarns uppfattning om dödlighet

Barn har svårt att se sig själva som dödliga, de kan veta att barn kan dö, men om barn dör är det genom olyckshändelse eller sjukdom tror barn. (Tamm 1986:8) Många barn tror inte att barn kan dö överhuvudtaget. (Foster 1990:68) En del barn tror att andra barn kan dö men inte de själva, vilket tyder på att barn har svårt att inse sin egen dödlighet. (Tamm 1989:74) En undersökning visar att fyrtio procent av de tillfrågade barnen tror att alla kan dö, men barn och unga är undantag. (Larsson & Johansson 1976:14)

Barn uppfattar att alla kan dö, men att döden skulle gälla för allt levande är inte generellt. Barnen tänker oftast på människor, människosläktet men inte på djur och växter. Det finns även en skillnad mellan människor, för även om barnet svarar att alla människor kan dö så finns det skillnader. En fjärdedel i en undersökning tror inte att deras egen åldergrupp kan dö, till exempel om barnet är fem år så kan inte femåringar och yngre dö men sexåringar och uppåt i åldrarna kan dö. Bland de yngsta barnen, som är fyra till sex år tror mer än hälften att det bara är gamla människor som dör. (Larsson & Johansson 1976:24f).

2.1.4 På vilket/vilka sätt kan man dö enligt förskolebarn

Det är vanligt att barn i förskoleåldern kopplar samman döden med yttre faktorer till exempel krig, våld, olyckor, men inte inre såsom att hjärtat slutar att slå eller att hjärnan slutar att fungera. Död och våld hänger samman enligt förskolebarn och det kan vara en produkt av en påverkan från television, filmer och litteratur. Det finns tidigare forskning från 1940-talet som även den påvisar våld som en orsak till döden bland förskolebarn men då som en bestraffning från något yttre. Andra orsaker som tillhör de vanliga orsakerna är hög ålder och sjukdom. (Tamm & Granquist 1994:2f)

2.1.5 Hur livet efter döden ser ut enligt förskolebarn

I förskoleåldern uppstår tankar om livet efter detta. Tanken på att döden är övergången till ett annat liv, det så kallade önsketänkandet, är viktigt för att barnet skall kunna hantera tanken om och känslan av döden. (Tamm 1986:7f)

När barn tänker på livet efter döden så är tanken på att graven är slutpunkten det vanligaste. Därefter är det jämnt fördelat mellan att man hamnar i himlen och att barnen tror att både graven tillsammans med himlen är en slutpunkt. (Tamm & Granquist 1993:10) Några barn beskriver graven som bekväm och vacker, där man inte behöver frysa eller svälta. (Tamm 1986:9) En del barn ser livet efter döden som sorglig och ensam, man får inte leka mer, inte vara med mamma och pappa och tanken på att ligga i graven känns otäck. (Larsson & Johansson 1976:12f) Döden kan ses som en paus i livet, en tillfällig vila. (Foster 1990:62)

Barnen skiljer på kroppen och själen när de pratar om vad som händer i efterlivet. (Foster 1990:67f) Kroppen hamnar i jorden och förmultnar och själen fortsätter att finnas till men någon annanstans. Gud eller änglar hämtar själen dit den ska. (Tamm 1986:10f)

Att vara död är ett annat sätt att leva på tror barn i åldrarna fyra till sex år, de döda bor i ett annat land och väntar på att få leva igen. (Tamm 1986:9) När man är död fortsätter man sitt liv som innan men som en "ängel" enligt en del barn. (Foster 1990:63) Det är olika sagomotiv samt den judiskt -kristna föreställningen av döden som barn har anammat. (Tamm 1986:8)

Himlen, eller paradiset som det också kallas, är som vardagen bland de levande. Det är de som var goda och snälla i livet som får bo där. Det är det kristna tänkandet och livsåskådning som genomsyrar barnens syn på himlen. (Tamm 1986:11f)

2.1.6 Förskolebarns erfarenhet av dödsfall

Ser man till den erfarenhet av dödsfall som sexåringar i en undersökningsgrupp har så är mor och farföräldrar överrepresenterade, följt av föräldrars bekanta och husdjur som dött. De flesta barn i undersökningsgruppen kände till någon som dött. (Tamm & Granquist 1993:12)

2.1.7 Vilka känslor dödsfall kan frambringa hos förskolebarn

Begravningar gör döden verklig för barn, men det är inte alltid lämpligt att ta med barn på begraving. Däremot att berätta för barnen vad det är och vad som händer kan vara bra och då berätta så tydligt som möjligt. (Tamm 1986:61) Barnen vill inte skiljas från dem som betyder mycket och står dem nära. Vilket kan leda till tankar kring döden och den förlust det innebär, dessa tankar kring döden kommer oftast när barnet ska sova. (Tamm 1986:7)

2.1.8 Tidigare studie av förskolebarns teckningar när de tänker på döden

En studie på 36 barn i sexårsåldern utgjorde grunden till resultatet. Hälften var flickor och hälften pojkar. Barnen kom från fyra olika daghem i Boden. (Tamm & Granquist 1993:4)

En bild av den döde, ibland liggandes i kistan eller ett djur var det vanligaste barnen ritade, en tredjedel av de deltagande i undersökningen ritade detta. Nästan lika många hade ritat den sista vilan, vilket kan vara både kistan och kyrkogården. En våldsamt död, vilket kan vara trafikolyckor, mord, krig eller förgiftningar tillhör även det en av de vanligaste teckningarna. Medans tillvaron efter döden, himlen, paradiset eller helvetet ritades av ett fåtal barn i undersökningen. Döden som person, till exempel liemannen eller djävulsfigurer eller människor som visade sorg var inte lika ofta förekommande. Övriga teckningar, till exempel där ordet död endast var skrivet var ett fåtal. (Tamm & Granquist 1993:6f)

De barn som ritade himmel eller helvete, gjorde det religiöst eller symboliskt. (Tamm & Granquist 1993:3f) Några barn valde att rita med svart penna. (Tamm & Granquist 1993:8)

2.2 Intervjuer

I det här kapitlet sammanställs vad de intervjuade förskolebarnen har berättat under intervjuerna gällande: vilka som kan dö, hur man kan dö, vad händer när man dör, om man kan prata med någon som är död, om man kan se någon som är död, om de känner någon som har dött samt hur det kändes för barnet.

2.2.1 Förskolebarnen

Intervjuer med tio förskolebarn har utförts. De intervjuade är fem pojkar och fem flickor vilka alla tillhör en förskola i Värmland. Förskolan är belägen i stadsmiljö och barngruppen består av barn i åldrarna tre till sex år. Barnen är uppdelade i tre grupper på förskolan baserat på vilken ålder de har och de barn som har intervjuats tillhör barn från ”mellan gruppen”, fyra till fem år och från den ”stora gruppen”, fem till sex år. Det är fyra barn från ”mellan gruppen”: Sofia, Emma, Anton och William samt sex barn från ”stora gruppen”: Stina, Jasmine, Morgan, Robert, André och Nora som har blivit intervjuade. Personalen på förskoleavdelningen är tre stycken och samtliga är utbildande förskolelärare.

Alla barnen bär fingerade namn och listas nedan.

Sofia är en flicka som är 4 år

Emma är en flicka som är 4,5 år

William är en pojke som är 5 år

Anton är en pojke som är 5 år

Stina är en flicka som är 5,5 år

Jasmine är en flicka som är 5,5 år

Morgan är en pojke som är 6 år

Robert är en pojke som är 6 år

André är en pojke som är 6 år

Nora är en flicka som är 6 år

2.2.2 Vad förskolebarnen ritar och tänker på när de hör ordet döden

Förskolebarnen har ritat vad de tänker på när de hör ordet döden. För att förtydliga vad förskolebarnen har ritat när de tänker på döden så har en kategorisering skett, de kategorier som teckningarna är uppdelade i är:

- Döden som person - teckningen går att knyta an till att döden finns som en person.
- Himlen - teckningen går att knyta an till hur det ser ut i himlen
- En död person, graven – teckningen går att knyta an till en död person som ligger i kistan, eller i graven
- Dödstillfället, dödsorsak – en teckning som går att knyta an till när någon dör till exempel själva olyckan

2.2.2.1 Döden som person

Jag tänker på att alla måste döda någon, någon gång, säger Emma och fortsätter att alla kan döda någon. Jag har ritat en flicka som kanske ska gå och träffa döden, jag vill inte, men hon vill göra det.

Jasmine ritar en bild av en flicka som är levande, men vågade komma till döden, säger hon. Flickan är dödens kompis, fast hon är snäll och döden är dum, men han är snäll mot henne, förklarar Jasmine.

Morgan börjar med att förklara varför han väljer färgerna röd och svart till sin bild: ”Jag ritat med svart och rött för det är dödsfärger, rosa är ingen bra färg till den här bilden”. Det är döden med massa blod, dökallar och en mumie- Tutankhamun, han ligger vid pyramiderna i Egypten, berättar Morgan.

En elak häxa som har dödat en prinsessa eller en Bratz³, har jag ritat förklarar Nora. Hon fortsätter med att berätta att häxan skrattar elakt som häxor gör, men ibland är hon snäll. Häxan är döden, som är utklädd, annars är döden en man, säger Nora.

2.2.2.2 Himlen

Ett hus som finns i himlen med en dörr och en liten musdörr, för det finns möss i himlen och de måste också bo i ett hus, berättade William om sin teckning.

2.2.2.3 En död person, graven

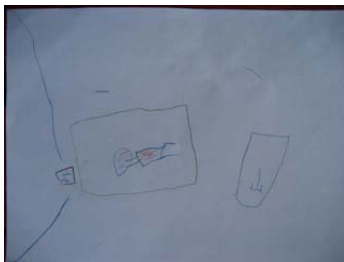

Stina berättar att hon har ritat en flicka som är död, en haj eller räv har dödat henne. Hon ligger i graven under jorden och människor har varit där och sjungit sånger och lämnat blommor. Ovanför flickan är det en sten som det står saker på, som hennes namn.

³ Bratz är en docka som kan liknas med en Barbie docka. En populär leksak bland förskolebarn.

Jag har ritat en död människa i graven för när man är gammal så dör man och blir begravd på en kyrkogård och då blir alla ledsna och man måste ge dem blommor varje gång man kommer dit. När någon har dött så saknar man den som dött. När man är på begravningen kan man se den döda. Skelettet ligger kvar i jorden medan själen åker upp i himlen till Jesus, berättar Robert.

Det jag har ritat, säger André, är en död människa med blod på som ligger i en kista. Det är en gravsten ovanför med den dödas namn på. Det är min gammelfarfar.

2.2.2.4 Dödstillfället, dödsorsak

När Anton ritar så ritar han en lastbil som har kört på en fågel. Fågeln är död och det rinner en massa blod berättar han.

2.2.2.5 Inget

Sofia har valt att inte rita något och hon tänker inte på något när hon hör ordet döden.

2.2.3 Förskolebarnens uppfattning om att alla är dödliga

Att alla kan dö är de flesta av barnen överens om, människor såsom barn, gamla, mammor, pappor och djur. ”Till och med en storebror som jag och en fröken som du kan dö” förtydligar William. Stina anser att det dör mest gamla för de är närmast himlen, sen vuxna och minst antal barn för de är nyast och man måste hinna leva klart.

Nora tror inte att alla är dödliga, för genom att änglarna kan gå in i deras kropp igen så kan människor fortsätta att leva. Anton svarade att allt och alla kan dö förutom uppladdningsbara batterier.

Här har en kategorisering skett med utgång från åldern gällande vad man dör av.

2.2.3.1 Gamla människor

Gamla människor⁴ dör för att de är sjuka och svaga svarade många av barnen. Någon ansåg att det var mest gamlingar som dog för de var närmast himlen.

2.2.3.2 Vuxna människor

Som vuxen⁵ kan man bara dö av sjukdom, cancer sa de flesta barnen.

Anton svarade att man aldrig dör som vuxen för man är alltid ett barn så länge ens föräldrar lever och när de är döda då är man själv gammal.

2.2.3.3 Barn

Svaren från barnen överlag tyder på att barn som dör tillhör ovanligheterna. Det är minst antal barn som dör för att de är nyast i livet och har inte hunnit leva klart var ett svar, vilket förtydligar svaren på ett kortfattat sätt.

För att dö som barn så krävs det en våldsam död som till exempel bilolycka, att bli skjuten, bli påkörd av en bil eller uppäten av ett djur.

Sjukdom omnämns även det bland svaren, majoriteten ansåg att blir man så sjuk att doktorn inte kan bota med medicin och då dör man. Som Sofia sa: "Barn brukar inte dö, bara om de inte får medicin och inte vilar när de är sjuka."

2.2.4 På vilket/vilka sätt kan man dö enligt förskolebarnen

Det finns olika sätt att dö på, vilka sätt förskolebarnen tror på redovisas genom uppdelningen: sjukdom, olycksfall/våldsam död, ålder och övriga sätt att dö på.

Barnen har gett svar som stämmer in på flera ställen.

⁴ Barnen definierade att man är gammal när man har svårt att gå i trappor, är över sjuttio år, har skrynkligt ansikte och skrynkliga ben, har en rullator och inte orkar så mycket längre.

⁵ Vuxen är man när man jobbar, kan köra bil, har pengar, har barn eller djur och säger till barn hela tiden vad man ska göra, ansåg barnen.

2.2.4.1 Sjukdom

Att man inte dör genom förkylning eller kräksjuka var barnen överens om, men att dö av cancer var ett vanligt svar. Sju av tio barn gav det svaret. Några barn förklarade cancer med andra ord, William sa: ”man kan få en smitta när man röker och det dör man av”. De flesta förstår inte att alla som får cancer inte dör utan kopplar samman cancer med att dö.

Nora svarade att svinkoppor kan vara en dödsorsak.

2.2.4.2 Olycksfall/våldsam död

Att bli påkörd eller överkörd av en bil, lastbil eller fiskbil svarade en fjärdedel av barnen som dödsorsak.

Att bli skjuten med pistol eller gevär eller stucken med svärd eller kniv svarade hälften av barnen, oftast då genom att man är med om ett krig eller att det kommer en tjuv.

Andra svar som barnen gav och som passar in i den här kategorin var att drunkna, bli knuffad riktigt hårt samt djur som äter upp människor.

2.2.4.3 Ålder

När man är gammal, sjuk och svag dör man var ett svar som alla barnen gav. För då har man levt länge eller man är närmast himlen som barnen tidigare svarat.

2.2.4.4 Övriga sätt att dö på

Stina svarade att man kan dö av att ramla över en igelkott. Enligt henne dör många av detta när man är ute och går och ramlar på en igelkott och får taggarna i hjärtat.

En annan orsak kan vara att gå vilse ”för då dör man ganska fort, i alla fall innan kvällen och natten”, svarade Robert.

2.2.5 Vad händer när man dör enligt förskolebarnen

”Skinnet hamnar i molntoppen och skelettet under jorden”, svarade William och de flesta av barnen anser att när man dör så delar man på sig, vad som skiljer dessa delar åt presenteras under kapitlen: den fysiska kroppen och den psykiska kroppen.

Själva begravningen har alla barnen omnämnt i någon form, hur den går till och vad som sker. Proceduren med att tända ljus vid graven och att lämna blommor berättades det mycket om av barnen.

Det är två barn, Nora och Morgan, som angett medicinska förklaringar vilket var att hjärtat slutar att dunka, för när det slutar rör sig inte blodet och det måste det göra för att man ska kunna fortsätta att leva samt att när kroppen slutar att fungera så dör man.

2.2.5.1 Den fysiska kroppen

Skelettet ligger i graven och då kan man inte prata, se, höra eller röra sig och då är man död enligt de flesta av barnen.

2.2.5.2 Den psykiska kroppen

Alla barnen svarade att man är i himlen, en del förklarade det med att själen är i himlen och en kallade den skinnet. Själen åker upp eller flyger till himlen, trodde barnen.

2.2.5.3 Begravningen

När man är död så blir det en begravning förklarade alla barnen. Att kroppen läggs i kistan när man är död eller en urna. De flesta barnen hade en tydlig bild av vad en begravning är och vad som sker vid en begravning, även om de flesta inte varit på en begravning. När någon begravs så sjunger man i kyrkan och lämnar blommor till kistan, det kan också finnas levande ljus i kyrkan. Prästen pratar med dem som är där och alla som vill gråter. Den som har dött får en gravsten eller ett kors på en kyrkogård, där kan man tända ljus för den döde och prata med den som är död. Morgan svarade att är man kung kan man få en pyramid.

2.2.6 Hur livet efter döden ser ut enligt förskolebarnen

De intervjuade barnen förklarar hur det ser ut nere i jorden och uppe i himlen. Himlen har delats upp i den himmel som det kristna kulturarvet ser ut med Gud, änglarna och Jesus och den himmel som barnen pratar om och som inte har kopplingen till det kristna kulturarvet. Ett av barnen pratade även om helvetet vilket kan läsas under rubriken helvetet och ett annat barn berättade om rymden vilket hamnar under rubriken övriga uppfattningar.

2.2.6.1 Nere i jorden

Nere i jorden är det mörkt, kallt och luktar jord svarade de flesta barnen. William förklarade mer utförligt hur det ser ut nere i jorden. Han sa att förutom att det är kallt och mörkt finns det dinosaurieskelett. Han hade varit och sett efter hur det ser ut, en hund hade grävt en grop och

så hoppade han ner i gropen och såg efter med en ficklampa. Detta var när dinosaurierna hade dött, därav dinosaurieskeletten.

2.2.6.2 Uppe i himlen

I himlen är det fint, där är alla människor och djur som har dött ansåg barnen, men hur himlen ser ut och vilka andra som finns där varierade.

2.2.6.2.1 Himlen med det kristna kulturarvet

Att man försvinner upp i himlen till änglarna svarade näst intill hälften av barnen. Änglarna flyger upp med den döda, var ett svar från barnen på hur man tar sig upp till himlen. Himlen är blå med vita moln och solen lyser alltid där, trodde barnen. André och Robert svarade att man hamnade i himlen med Jesus, Gud och änglarna, de övriga barnen svarade enbart änglarna. Robert och André svarade att man måste vara snäll för att komma till himlen.

2.2.6.2.2 Himlen utan det kristna kulturarvet

Himlen är som det ser ut på jorden med hus i olika färger, lekparker, restauranger och människor man har känt som är döda. Funderingar på hur man tar sig upp i himlen fanns bland barnen, någon trodde att man klättrade på stegar eller en enda lång stege. Andra trodde på fåglar som flög upp med den som är död.

”I himlen kan man se solen, natthimlen, snöflingor, regn och stjärnor. Det är bra om det regnar när någon är uppe i himlen för då kan den bara gapa och få dricka för det blir varmt av solen. Man äter snö, stjärnor och regn; stekta stjärnor med snököttbullar och regnsås,” svarade Stina.

Samma pojke som varit nere i jorden och tittat, William, hade även varit upp i himlen, men det var innan någon hade dött så han var helt ensam berättade han. Han berättar vidare hur han klättrade upp på en stege och när han kom upp såg han hus och lekparker, så det såg ut som i staden. Förutom hus och lekparker fanns det vägar och mycket frukt för det måste man äta i himlen för när man är död får man bara äta nyttiga saker, enligt honom.

2.2.6.3 Helvetet

Enbart André svarade helvetet och där hamnar man om man varit dum. I helvetet får man gå på kol och där finns djävulen och Jesus vän⁶, som han inte mindes namnet på.

⁶ Judas

2.2.6.4 Övriga uppfattningar

Morgan svarade att man far direkt upp till rymden till de andra, men en del personer kallar det för himlen lade han till. Fast han var inte säker på hur det var för som han sa: ”det där vet man aldrig säkert hur det är, ingen som lever kan svara på det”. Hur rymden ser ut med solsystemet och planeter berättade han utan svårigheter dessutom med ganska exakta fakta om varje planet.

2.2.7 Kontakt med de döda genom samtal eller att kunna se dem

”Morfar kan se oss när det är fullmåne, då månen är en stor ring. Han tittar på oss då”, säger Anton.

2.2.7.1 Man kan tala med den som är död

Några av barnen svarade ja utan tvekan på den här frågan men är överens om att de döda inte kan svara dem, utan bara lyssna. För är man död kan man inte prata. Anton sa: ”jag ska prata med mormor när hon dör, då ska jag åka till graven och säga jag älskar dig så”. De andra barnen säger även de att man pratar med de döda om hur mycket man tycker om dem och saknar dem.

Nora svarade att man kan prata med de döda och att de kan svara det är bara att ringa dem på telefonen eller mobilen, svarade hon.

2.2.7.2 Man kan inte tala med den som är död

Majoriteten av barnen anser att man inte kan prata med någon som är död och orsakerna till det är att: är man död så är man begravnen, man kan inte prata, lyssna, se eller skrika för de är borta. Morgan svarade att man kan prata med graven eller kistan men inte med den som är död. Barnen svarade att de döda kan prata med de som är döda i himlen, men inte med oss som lever på jorden.

2.2.7.3 Man kan se en död person

”Om man är död men var snäll när man levde då kan de som lever se en, men har man varit dum så kan de inte det”, svarade Emma. En annan flicka, Stina svarade att kanske om man tittade noga mot himlen, men det trodde hon inte skulle fungera, för man kan inte se så långt.

2.2.7.4 Man kan inte se en person som är död

Att man kan se en död person i sin fysiska kropp är barnen enade om att man inte kan. Man kan se en död på en bild, vid begravningen eller i sina tankar eller drömmar.

Orsaker till att man inte kan se den döda är för att de är uppe i himlen eller nere i jorden. För skulle man se en död så är den ett spöke eller ett moln eller rök enligt barnen.

2.2.8 Erfarenhet av dödsfall

Barnens erfarenhet av dödsfall har behandlas i detta kapitel.

2.2.8.1 Ingen erfarenhet

Det är bara Sofia som inte känner någon som har dött och inte har någon erfarenhet av dödsfall.

2.2.8.2 Ett eller flera husdjur som har dött

Jasmine var det enda barnet som hade ett husdjur som hade dött, det var hennes katt.

2.2.8.3. En äldre släkting, vän eller annan anhörig som har dött

Erfarenheten av dödsfall som de flesta barnen delade är att en mor och/eller far- förälder hade dött. En del av barnen kunde inte minnas det eftersom de inte var födda när dödsfallet skedde. Andra anhöriga kan vara mammans eller pappans mor eller far-förälder, vilka barnen kallar gammelmormor och gammelfarfar.

2.2.9 Vilka känslor dödsfallet frambringade hos förskolebarnet

De känslor som kan upplevas när någon dör har i följande underkapitel kategoriserats.

2.2.9.1 Saknad, sorg, ledsamhet

Att man blir ledsen och gråter när någon dör svarade alla barnen, men en del barn har gett fler svar. När någon har dött så saknar man den som inte längre lever och ibland längtar man efter personen förklarar barnen. Anton tyckte även att man blir trött.

William förklarade att man kan vara olika mycket ledsen för olika personer genom följande som han sa: ”Jag var ledsen för farfar, men jag är ledsnare för han Jesus som blev överkörd och spikad på korset av sina kusiner och kompisar. Det måste göra jätteont. Farfar var vanligt död och morfar också tror jag. ”

”Man blir ledsen när någon man tycker om dör” svarade en pojke och det summerar känslorna barnen förmedlade i sina svar.

2.2.9.2 Glädje

”Självklart är man ledsen och gråter om någon dör, men om den som dör har varit dum så blir man glad”, svarade Sofia.

2.2.9.3 Empati

Många av barnen har svarat att de tycker synd om sina föräldrar eller annan vuxen när någon har dött. Stina svarade: ”Jag fick inga tårar men jag tyckte så synd om pappa som grät, så då kom tårarna, men det var för pappas skull”. Ungefär hälften av barnen svarade att det är oftast synd om den man tycker om när den är ledsen och att de själva blev ledsna.

2.2.9.4 Inga känslor

Morgan förklarade att när hans farmor dog så var han med på hennes begravning och det var ledsamt för de vuxna, själv kände han som vanligt ingenting.

3. Sammanfattning och diskussion

3.1 Sammanfattning av litteraturgenomgång

Det finns inte så mycket tidigare forskning inom området. Det finns litteratur om barn och döden men det är få undersökningar gjorda och det finns inte mycket litteratur skriven om barn i förskoleåldern och deras tankar om döden.

Litteraturen säger att barn i förskoleåldern har liten kunskap om döden, men att det inte är ett obekant ämne för barnen. Däremot att förstå innebörden av döden gör inte barn i åldern fyra till sex år, de har svårt att förstå att döden är slutgiltig och att de själva kan dö. De ser även att döden är något man kan uppstå ifrån. Om barn dör så tror barn att det är genom en olyckshändelse eller sjukdom och många barn tror att de inte kan dö överhuvudtaget. Barn förstår att alla kan dö men då gäller det för människosläktet men inte för djur och växter. Det finns även en skillnad mellan vilka människor som dör, bland barn i förskoleålder tror mer än hälften att bara gamla människor dör. Vanligaste orsaken till att dö enligt barn i åldrarna fyra till sex år är yttre faktorer såsom krig, våld och olyckor. Andra orsaker är hög ålder och sjukdom. Barn anger sällan biologiska orsaker som att hjärta slutar att slå. Att vara död är att inte kunna röra sig mer eller att lyssna, se och höra enligt förskolebarn.

Den första existentiella krisperioden brukar inträffa hos barn vid sex års ålder och i åldrarna fyra till sex år har barn många frågor om döden förklarar litteraturen. Författarna Larsson och Johanson skriver i boken "Barns tankar om döden" att barns tankar kring döden kan delas upp i tre huvudmeningar: tanken på rädslan inför döden, som en protest mot tanken på att man kan dö och döden som ett faktum. Barn som funderar kring döden har ofta förstått vid denna ålder att döden är ett mysterium och något man är rädd för. Det finns förskolebarn med erfarenhet av dödsfall men den erfarenheten består oftast av mor och farföräldrars bortgång.

Många barn ser graven som slutpunkt för livet, men det är vanligt att barn även ser himlen som en bild av livet efter detta. En del barn ser både graven och himlen i kombination som ett slut på livet. Barn skiljer på kroppen och själen när de samtalar om vad som händer efter döden, kroppen ligger i graven och själen någon annanstans, ofta är detta himlen. Att vara död är att leva men på ett annat sätt eller ett annat ställe tror barn i fyra till sexårsåldern. Bilden av hur det livet ser ut härstammar från sagomotiv och den judiskt-kristna föreställningen av döden.

Resultatet av studien av Tamm och Granqvist, "Barns dödsuppfattningar i teckningar och berättelser", visar att det vanligaste barn ritat är den döde, sista vilan eller våldsam död som till exempel en olycka, samt att några valde att rita med svart färg.

3.2 Sammanfattning av intervjuer

Det är tio intervjuer utförda med förskolebarn i åldrarna fyra till sex år, det är fem pojkar och fem flickor. Alla barnen tillhör samma avdelning på en förskola i Värmland. De kvalitativa intervjuerna följer en intervjuguide och kompletteras med teckningar som nio av de tio barnen har ritat, teckningarna föreställer vad barnen tänker på när de hör ordet döden.

Det vanligaste motivet i barnens teckningar var döden som person och det följdes av en död person i graven, enstaka barn ritade hur det ser ut i himlen och själva dödstillfället.

De flesta barnen är överens om att alla kan dö såsom människor, djur och växter. En kategorisering är gjord över gamla, vuxna och barn. Nästan alla barn svarade att gamla människor dör för att de är svaga och sjuka. Vuxna människor kan enbart dö av sjukdom, cancer svarade barnen i undersökningen. Att barn kunde dö var ovanligt enligt de intervjuade förskolebarnen, men att barn kan dö trodde alla men dödsorsaken var oftast våldsam till exempel bilolycka eller att bli skjuten. Det vanligaste svaret till frågan, vad kan man dö av? var: hög ålder och sjukdom⁷. Olycksfall eller våldsam död svarade en fjärdedel av barnen vilket gör det till ett av de vanligaste svaren.

På frågan "vad som händer när man dör" har en majoritet av förskolebarnen svarat att kroppen och själen delar på sig. Kroppen hamnar i graven och själen i himlen. Barnens syn på himlen har delats upp i två kategorier och det är "himlen med det kristna kulturarvet" och "himlen utan det kristna kulturarvet" på grund av att barnen har svarat olika hur himlen ser ut och vad som händer där. De flesta svaren tyder på att barnen tror att i himlen fortsätter man att leva som man gjorde på jorden, men man har ingen kontakt med de människor som är nere på jorden. Resultatet av intervjun visar att barnen tror att man inte kan samtala med den som är död, i alla fall inte som en kommunikation mellan två personer. Man kan prata till den döde, men inte få svar. De flesta av barnen ansåg att man inte kan samtala med en som är död.

⁷ Sjukdomen som angavs var oftast cancer.

Nästan alla förskolebarn som deltog i intervjun hade erfarenhet av dödsfall och de flesta hade erfarenheten av en äldre släkting som hade dött. Den vanligaste känslan som dödsfallet hade frambringat hos barnen var saknad, ledsamhet och sorg.

3.3 Diskussion

Vad har förskolebarn för tankar om döden? Resultatet av intervjuerna visar att barn har en öppen syn på döden och kunskap om vad döden innebär. De intervjuade barnen såg döden som slutgiltig. Genom svaren på de frågor i intervjun som handlar om kontakt med de döda så förstärks bilden av att barnen ser döden som slutgiltig. För de flesta av barnen svarade att man inte kan kommunicera med någon som är död, man kan prata till den som är död, men inte få något svar. Litteraturen vill påvisa att barn i förskoleåldern har liten kunskap om döden, och barn i åldern fyra till sex år förstår inte innebörden av döden. De har svårt att förstå att döden är slutgiltig enligt litteraturen.

Ser man till de svar av intervjuerna under kapitel 2.2.6 ”Hur livet efter döden ser ut enligt förskolebarnen”, där barnen förklarar att kroppen⁸ hamnar i jorden och själen⁹ uppe i himlen, eller i helvetet. Även i litteraturen omnämns detta av Sis Foster i boken ”Barn död och sorg- om barn i sörjande familjer” att barnen skiljer på kroppen och själen när de berättar om vad som händer i livet efter detta. Det finns ingen tidigare forskning inom området som ger svar på varför barn gör en uppdelning av kroppen och själen när de samtalar om döden. Alla de förskolebarn som intervjuades visste att när man är död så begravs man. Begravningen beskrevs av barnen även om många av dem inte hade någon erfarenhet av att närvara på en begravning. Begravningen sker med en kista eller urna och barnen vet att den dödes kropp finns i kistan, som placeras på kyrkogården, samt att det läggs blommor vid kistan eller graven och att vid en begravning kan ljus tändas och att det sjungs sånger och att man gråter mycket. Det omnämns även i litteraturen att det är viktigt med begravningar för det gör döden verklig för barn. Det är även ett av de vanligaste motiven på de teckningar som ingick i Maare Tamm och Anna Granquist undersökning och även de teckningar som ingick i detta arbete så är en död person i kistan eller vid graven ett av de vanligaste motiven. På frågan ”hur ser livet ut efter döden” så påvisar både intervjuerna och litteraturen att begravningen är en viktig och stor del i barns förståelse av döden. Men varför svarar då barnen ”kroppen hamnar nere i jorden och själen uppe i himlen”, istället för ”man blir begravd”?

⁸ Kallas för den fysiska kroppen i undersökningen 2.2 Intervjuer

⁹ Kallas för den psykiska kroppen i undersökningen 2.2 Intervjuer

Reflektera nu över hur du själv tänker när någon har dött som har betydelse för dig. Både du och jag vet att man går på begravningen eller urnsättningen och man vet att det är en person som begravs nere i jorden, vi kanske besöker graven, planterar blommor och tänder ljus, men vart tror vi att den döde befinner sig? Vi vill gärna se att den döde är någon annanstans, vi kan kalla det himlen, nirvana eller vad som passar oss. Varför skulle då inte barn skilja på kroppen och själen när vi vuxna gör det?

I Sverige, västvärlden, har vi ett kulturarv som bygger på den kristna kyrkan och dess trosföreställning och i den ingår tron på himlen och helvetet. Den bild som förknippas med den "kristna himlen" är oftast Gud, Jesus, änglarna och alla goda människor som levt. Den bilden delas inte av alla idag, utan många har skapat en egen bild av hur livet efter döden ser ut. Förskolebarnen i intervjun har även de skapat en egen bild av himlen, där livet fortgår som vanligt, med villaområden, lekplatser, restauranger och vägar. Få barn i intervjun såg på himlen som en plats enbart för de goda och att i himlen finns Gud, Jesus och änglarna. Det var enbart ett barn som berättade om helvetet. Maare Tamm skriver i boken "Barnet och döden": att vara död är ett annat sätt att leva på tror barn i åldrarna fyra till sex år och att de döda bor i ett annat land och väntar på att få leva igen. Tamm skriver vidare att det är olika sagomotiv samt den judiskt -kristna föreställningen av döden som barn har anammat och lagt till grund i sin bild av livet efter döden. Det finns inte mycket forskning gjord inom detta område som nämns ovan, men den forskning som finns påvisar att barn i förskoleåldern kan samtala om livet efter detta, begravningar och dela med sig av sina tankar som berör hur det ser ut i himlen. Detta är viktigt att veta som blivande eller verksamt lärare inom förskolan och grundskolan eller som en vuxen som har kontakt med barn i dessa åldrar. Barn kan prata ohämmat, de som inte kan det är vi vuxna. Vi gör ett samtal om livet efter döden så mycket mer känsloladdat än vad det behöver vara.

Ett av de resultat som framgår av intervjuerna är att förskolebarn har en insikt i att alla är dödliga; barn, vuxna och gamla människor. Barnen skiljer inte hellre på människor och djur. Intervjuerna visar även att de intervjuade förskolebarnen har kunskap om att dödsorsaken kan variera. De ger exempel på hög ålder, sjukdom och då nämnde näst intill alla barn cancer, våldsam död som bilolyckor, bli skjuten samt andra vanliga dödsorsaker. Litteraturen däremot säger att barn skiljer på vilka som är dödliga och räknar främst människosläktet och inte alltid djur och växter. En annan skillnad som finns mellan intervjuerna och litteraturen är att alla barn som deltog i intervjun visste om att barn kan dö och att de själva är dödliga. Litteraturen

säger däremot att barn har svårt för att förstå sin egen dödlighet samt barns dödlighet överlag. Vad kan detta bero på? Den litteratur som används i arbetet och berör denna fråga är den litteratur som finns att tillgå och den är från slutet av 1980-talet och början av 1990-talet, kan det ha någon betydelse? Samhället har förändrats de senaste femton till tjugo åren och förskolebarn av idag har större tillgång till information än tidigare, media är en källa för barnen, till en viss del Internet och kanske är de mer delaktiga i samtal än tidigare. Ett exempel är cancer som det överlag i samhället samtals mer öppet om idag än för femton år sedan och då berörs även barnen av det. Det går inte att säga med en relativt liten intervjugrupp att den här förändringen har skett och att förskolebarn av i dag har förstått att de är dödliga. Det kan vara tillfälligheter, kanske har förskolelärarna eller föräldrar pratat med barnen om döden. Om man ser till resultatet där alla barn utom ett kände någon som har dött, så har förmodligen föräldrar eller annan vuxen talat med barnen om döden.

”Döden är ett känsligt ämne i undervisningen inom förskolan och grundskolan” skriver Atle Dyregrov i boken ”Barn och trauma”. Det är ett känsligt ämne för att de som arbetar med förskolebarn och grundskolan, gör det till ett känsligt ämne och har eventuellt inte vetskapen om att det går att prata med barnen/eleverna om det på ett naturligt sätt. Det är inget större problem att tala med förskolebarn och skolelever om hur barn kommer till, visserligen kan ämnet kännas pinsamt för en del lärare och rädslan kan finnas där för vad föräldrar kommer att tycka om samtalet, men samtalet sker. Det finns skönlitterära böcker för barn utformade som sagor om hur barn kommer till, men böckerna är inte så fiktiva utan handlar om en man och en kvinna som blir kära, vilket leder till bebis och så vidare. Det finns skönlitterära böcker för barn om vad som händer när man dör, men de är inte lika vanligt förekommande och då är det oftast i djurens eller leksakernas värld det utspelar sig, fiktivt skapade berättelser. Kan skönlitterära barnböcker om döden bli ett steg för att inkludera samtal om döden i undervisningen?

Det finns andra uttrycksmedel att ta hjälp av i undervisning och ett av dem är att låta barnen rita vad de tänker på när de hör ordet döden. I intervjun ingick det momentet. De flesta barnen ritade att döden skulle vara en person och det näst vanligaste var en död person, graven. Tamm & Granquist gjorde en liknande undersökning bland sexåringar, de fick rita vad de förknippade med döden och resultatet av de teckningarna liknar det som framgår av intervjun. Att låta barnen rita leder till en fördjupad dialog mellan den vuxna och barnet och för barnet

kan det vara enklare att uttrycka sig genom att rita och sätta ord till det ritade. Att börja samtalet med att rita en teckning är något jag rekommenderar.

Döden är en naturlig del av livet och förskolebarn har ännu inte utvecklat den rädsla för att samtala om döden. Under intervjun var det inget problem att få barnen att tala om döden, det gjorde de ohämmat. De delade med sig av sina tankar om döden på ett naturligt sätt. Maare Tamm skriver i ”Barnet och döden” att barn som funderar kring döden har insett att döden är ett mysterium och något man är rädd för, innebär det att de barn som är delaktiga i intervjun inte har funderat kring döden? Det är tjugo år sedan den boken kom ut och jag tror att nu vågar vi vuxna visa våra känslor mer inför barnen. Tamm fortsätter i nästa mening i ovan nämnda bok med att barn förstår detta mysterium och rädslan skapas av att man ser vuxna gråta av sorg och talar om döden. Av intervjun framgick det att förskolebarnen ofta kände empati med den vuxne som var ledsen över att någon hade dött, vilket tyder på att det både visas känslor inför barnen och att känslorna förklaras. Det är genom att generellt tala om alla känslor såsom glädje, sorg, kärlek, hat, bland andra, som man kan leda in samtalet på döden och de känslor som döden medför. Jag anser att det är viktigt att samtala om känslor för att barnen ska utveckla empati, social kompetens och etik.

Som det har nämnts i diskussionen finns det inte mycket tidigare forskning gjord inom ämnet förskolebarn och döden och det finns behov av sådan forskning. Forskningen behövs för att blivande och verksamma personer inom förskoleverksamheten och sjukvården behöver få veta att man kan tala med barn i förskoleåldern om döden och hur man kan göra det. Vilka hjälpmedel som finns att ta till såsom att rita, läsa barnböcker eller drama när samtalet inte räcker till. För det viktigaste av allt är att vi vuxna kan bemöta barnen på deras nivå och lyssna till deras funderingar och frågor kring döden.

Källförteckning

Litteratur

Dyregrov Atle (1997). *Barn och trauma*. Lund: Studentlitteratur

Dyregrov Atle (2006). *Beredskapsplan för skolan vid kriser och katastrofer*. Stockholm: Rädda barnen

Foster Sis (1990). *Barn död och sorg- om barn i sörjande familjer*. Södertälje: Fingraf AB

Hartman Sven G (1986). *Barns tankar om livet*. Lund: Sandby Grafiska

Larsson Gun-Britt och Johansson Birgitta (1976). *Barns tankar om döden*. Stockholm: Engwall & Krantz AB

Lärarnasriksförbund (2003), *Läraryboken*. Stockholm: Modintryck 2003

Nilsson Ulf (2002). *Adjö, Herr Muffin*. Stockholm: Bonnier Carlsen bokförlag

Tamm Maare (1986). *Barnet och döden*. Göteborg: Orstadius Boktryckeri AB

Tamm Maare (1989). *Barnets tankevärld*. Göteborg: Orstadius Boktryckeri AB

Tamm Maare och Granquist Anna (1993): *Barns dödsuppfattningar i teckningar och berättelser, FoU-rapport nr26*. Vårdhögskolan: Norrbottensläns landsting

Tamm Maare och Granquist Anna (1994): *Barn och ungdomars tankar om döden, FoU-rapport nr29*. Vårdhögskolan: Norrbottensläns landsting

Velthuijs Max (2003). *Grodan Och Fågelsången*. Stockholm: Berghs förlag AB

Wikander Eva och Örtengren Lisa (1994). *Dockbegravningen*. Huddinge: Rabén & Sjögren

Muntliga källor/intervjuer

10 intervjuer på förskola med förskolebarn 2007-04-10 till 2007-04-13

Bilaga 1

Intervjufrågor

Namn: fingerat namn

Intervjuguide till examensarbetet

Ålder:

Kön:

Uppvärmningsfrågor:

Trivs du på förskolan?

Varför är du på förskolan?

Vad är roligt på förskolan?

Vad är tråkigt på förskolan?

Vilka bor hemma hos dig? (*Mamma, pappa, syskon, djur*)

Vad är det första som händer i livet?

Hur länge är man en bebis? (*behövs ingen fast ålder går bra med beskrivning*)

Vad är skillnaden på att vara barn och bebis?

När slutar man vara ett barn?

Vad är det bästa med att vara ett barn?

När är man vuxen?

Vad gör man när man är vuxen?

När är man gammal?

Hur vet man att någon är gammal?

Känner du någon som är gammal?

De relevanta frågorna för examensarbetet:

Vad tänker du på när du hör ordet döden? Vill du rita en teckning över vad du tänker på när du hör ordet döden? (*Om barnet väljer att rita så ställer jag frågorna efter att barnet ritat/målat klart, om barnet inte vill rita ställer jag frågorna direkt,, det kan också vara så att barnet genom sin beskrivning ger svar på vissa frågor*)

Beskriv vad du har ritat:

Kan alla dö?

Vilka kan i sådana fall dö? (*Om barnet svarar att alla inte kan dö*)

Hur kan man dö?

Vad tror du händer när man dör?

Försvinner man någonstans när man dör?

(Hur kommer det sig att du det är dit man försvinner tror du?)

Kan man prata med någon som har dött?

Kan man se någon som har dött?

Känner du någon som har dött?(Hur kändes det?)

Hur känner man när någon dör? (Ledsen, glad, sorg)

Om barnet svarar att det är ledset för någon som har dött så pratar vi om det utanför intervjun.

Bilaga 2

Barnlitteratur som användes

”Adjö Herr Muffin” av Ulf Nilson

Herr muffin är ett gammalt marsvin som en dag får ont i magen och börjar minnas hur det var att vara ung och tänker på det liv han levat. Han bor i en kartong hos en familj som tycker mycket om honom, men en dag är Herr Muffin död. Man får följa Herr Muffins tankar och hans begravning. Boken är utsedd till ”årets bästa barnbok” 2002.

”Dockbegravningen” av Eva Wikander & Lisa Örtengren

En flicka och hennes kompis begraver en docka och funderar på hur det är att ligga ensam i marken ute i den kalla natten.

”Grodan och fågelsången” av Max Velthuijs

En vacker dag på hösten hittar Grodan en koltrast som är tyst och ligger alldeles stilla i gräset. Tillsammans med Grisen, Haren och Ankan börjar Grodan förstå vad döden innebär och hur underbart det är att leva.